

De plaats van zintuiglijke waarneming

*Adri Smaling**

In de sociale wetenschappen is het gebruikelijk kwantificerend onderzoek en kwalitatief onderzoek als vormen van empirisch onderzoek te zien. Dit wil zeggen dat zintuiglijke waarneming een belangrijke plaats inneemt. Maar Harrie Jansen geeft zintuiglijke waarneming wel een heel erg belangrijke plaats. Hij noemt vier vooronderstellingen voor de mogelijkheid van empirische wetenschap. Deze vooronderstellingen zouden 'we' gemeenschappelijk in ons onderzoekersleven maken en als vanzelfsprekendheden hanteren. (Ik weet niet wie die 'we' allemaal zijn, maar ik ken wetenschappers, onder wie ikzelf, die dit niet zo doen.) Jansen levert vervolgens kritisch commentaar bij die vooronderstellingen en begint dan zijn slotwoord als volgt: 'Zoals gezegd geldt het bovenstaande zowel voor kwalitatief als voor kwantitatief empirisch onderzoek en voor alle paradigmatische of disciplinaire subcategorieën van beide typen.' En hier ben ik het niet mee eens. De toelichtingen van Jansen bij de vooronderstellingen zijn nu juist behoorlijk paradigmatisch van aard, helemaal niet neutraal. Zijn opmerkingen en opvattingen zijn veel te veel ingegeven door het centraal stellen van zintuiglijke waarneming, waardoor zijn betoog een eenzijdig empiristisch karakter heeft. Laat ik dit toelichten aan de hand van de vier door Jansen genoemde vooronderstellingen.

De eerste vooronderstelling luidt: 'Er bestaat een werkelijkheid van objecten (dingen, processen) die wij de objectieve werkelijkheid noemen.' Jansen zegt dan dat deze stelling niet bewezen kan worden, maar dat we die als empirisch wetenschapper wel geloven. Storend vind ik de suggestie dat de werkelijkheid gelijkvormig zou zijn, dat er één werkelijkheid zou zijn. Vooral de sociale werkelijkheid (ik beperk me hier tot de sociale werkelijkheid van mensen) is niet objectief in de zin dat die ook los van het denken, doen en laten van mensen zou bestaan. Anders gezegd: de sociale werkelijkheid bestaat niet onafhankelijk van het denken, doen en laten van mensen. In tegenstelling hiermee nemen veel wetenschappers aan dat er wel een fysische werkelijkheid (bijvoorbeeld het melkwegstelsel waarvan ons zonnestelsel deel uitmaakt) bestaat die onafhankelijk is van het denken, doen en laten van mensen. Of, en in hoeverre, deze fysische werkelijkheid kenbaar is, is weer een ander punt. Maar hier zeg ik alvast dat in het commentaar van Jansen bij de tweede vooronderstelling 'kenbaar' gereduceerd wordt tot 'waarneembaar'. Daardoor wordt die tweede stelling nog gewaagder.

Ik noem hier twee typerende kenmerken van de sociale werkelijkheid. Een handeling (bijvoorbeeld het doen van vrijwilligerswerk of stemmen voor de Europese verkiezingen) is niet louter waarneembaar gedrag, maar doelgericht gedrag. Het doel of de doelen hoeven niet zintuiglijk waarneembaar te zijn. Zeker niet als zo'n

* Prof. dr. Adri Smaling is emeritus hoogleraar methodeleer aan de Universiteit voor Humanistiek. E-mail: a.smaling@uvh.nl.

doel verbonden is met normen, waarden, een levensvorm en een ideologie. In de sociale werkelijkheid spelen vele betekenissen en betekenislagen een rol. Typisch voor de sociale werkelijkheid is ook dat in het alledaagse gesprek wetenschappelijke termen, noties en verklaringen doordringen. Al deze verschillende soorten van betekenisverlening kun je onvoldoende duiden op een puur zintuiglijke manier. Veel betekenissen liggen vervat in een natuurlijke taal, zoals Nederlands, Engels, Chinees en dergelijke. De sociale werkelijkheid bestaat grotendeels uit talige communicaties. Een gesprek in een natuurlijke taal kan niet of nauwelijks worden begrepen op basis van louter zintuiglijke waarneming. Toch legt Jansen de nadruk op zintuiglijk waarnemen in zijn commentaar op de tweede vooronderstelling.

De tweede vooronderstelling is dat de objectieve werkelijkheid waarneembaar is. Volgens Jansen zouden we dit als empirisch wetenschapper geloven. We geloven, zo zegt hij, dat wij mensen (u en ik) zintuigen hebben waarmee we de werkelijkheid (kijkend, ruikend, luisterend, tasten, proevend) kunnen waarnemen. Zelfs de genoemde voorbeelden gaan soms zintuiglijke waarneming te boven. Zo houdt goed luisteren veel meer in dan alleen horen wat een ander zegt. Voor goed begrijpen van wat een ander zegt is meer nodig.

De kennis en ervaring van de sociale werkelijkheid hebben wel zintuiglijke waarneming nodig, maar deze is lang niet toereikend en vormt er niet de kern van. Jansen noemt naast de beperkingen die de zintuigen sowieso aankleven, ook allerlei andere beperkende invloeden op de waarneming, zoals selectieve aandacht vanwege belangen, sociale overlevingsdrang en wat we relevant vinden. Maar hij laat onbesproken dat de sociale wetenschappen een heel eigen problematiek kennen. In de sociale wetenschappen gaat het niet zozeer om betekenissen van zintuiglijke indrukken alleen, maar vooral om betekenisverlening aan betekenissen die al verleend zijn in het gewone leven; het gaat om interpretaties van interpretaties, om het duiden van interacties tussen mensen die zelf symbolisch van aard zijn. Hier komt nog wat bij: niet alleen sijnepelen wetenschappelijke ideeën en termen door in het leven van alledag, maar deze gaan daardoor ook behoren tot de werkelijkheid die in de sociale wetenschappen onderzocht wordt. Zo gezien wordt de sociale wetenschap ook zelf onderzocht. Dit soort verstrengeling of wederzijdse spiegeling van wetenschap en werkelijkheid is typerend voor de sociale wetenschappen. Anthony Giddens noemt dit interpreteren van interpretaties met die wederzijdse beïnvloeding ‘dubbele hermeneutiek’. En daarom zijn in de sociale wetenschappen naast kwantificerende methoden van onderzoek ook kwalitatieve methoden zo belangrijk, omdat deze helpen de diverse processen van betekenisverlening die in het menselijk leven schering en inslag zijn, te observeren, te registreren en te interpreteren. Door als empirisch onderzoeker te focussen op zintuiglijke waarneming wordt de sociale werkelijkheid geen recht gedaan. Zo’n reductie leidt tot een jammerlijke vertekening van de sociale werkelijkheid en een betreurenswaardige verschraving van de sociale wetenschappen.

De derde vooronderstelling is dat wat wij waarnemen rapporteerbaar is, dus in woorden of figuren te vatten en over te dragen. In zijn toelichting wijst Jansen

erop dat woorden of beelden niet de dingen zelf zijn waar ze naar verwijzen. En hij gebruikt daarbij het intrigerende schilderij van Magritte, waar een pijp is afgebeeld met daaronder de tekst: 'Ceci n'est pas une pipe.' Leuk, en de boodschap is duidelijk: ook onderzoeksrapportages zijn nog niet de onderzochte werkelijkheid zelf. Maar het lijkt erop dat Jansen ook hier vooral rapportages op het oog heeft die uiteindelijk naar zintuiglijke waarnemingen verwijzen.

De vierde vooronderstelling luidt dat de rapportage van waarnemingen toetsbaar is door anderen. In zijn commentaar wijst Jansen op de noodzaak van een gemeenschappelijke taal in de rapportage en met de anderen. Maar hij zegt ook dat het beoordelende forum waarschijnlijk nooit geheel vrij is van subjectieve besmetting. Er zal geen belangeloze communicatie zijn, zo waarschuwt hij. Nu hoop ik maar dat in een concreet forum wel onderscheid wordt gemaakt tussen benvloeding door onvermijdelijke belangen en benvloeding door vermijdbare individuele en groepsbelangen, en dat een forum zich zal inspannen om de vermijdbare invloeden ook werkelijk te bestrijden of bloot te leggen. Overigens komt ook hier in het commentaar van Jansen de eigen aard van de sociale werkelijkheid, zoals hierboven aangeduid, niet aan de orde, evenmin wat typisch is voor de sociale wetenschappen, waardoor de geschiktheid van kwalitatieve onderzoeksmethoden immers aannemelijk gemaakt kan worden.

Als het gebruik van *mixed methods* al iets kan toevoegen aan het gebruikelijke onderzoek, dan toch vooral doordat kwalitatieve en kwantificerende methoden verschillende aspecten van een onderzoekssituatie vruchtbaar met elkaar in verband brengen.